

L'ús interpersonal del català a la Catalunya del Nord

Joan Peytaví Deixona
Universitat de Perpinyà, IEC

No sé si l'any 2007 parlar d'ús interpersonal del català en el marc de la Catalunya del Nord no és pas una certa trivialitat, atès l'estat de delicadesa en què s'hi troba la llengua catalana. La setmana passada encara en el marc de les diades de la Secció Filològica de l'IEC a Andorra, Joaquim Torres, esmentant de passada la situació de la llengua en els diversos Països Catalans, va parlar clarament de la substitució lingüística que havia patit aquesta zona septentrional de l'àrea catalanoparlant: hi estic, per desgràcia, del tot d'acord.

Dit això, no vull pas caure tampoc en el pessimisme dels fossaires de la llengua, forasters o estrangers, que volen enterrar-la més enllà de l'Albera, com no vull defugir una realitat i fer —cosa que entenc per altra banda— com molts defensors a ultrança i militants necessaris de la «cultura catalana», que sovint s'embenen els ulls per a sobreviure com a tals. Crec que el pragmatisme ha de ser el comportament quotidià i que més val treballar conscients d'un temps i d'un moment, perquè —i ho repetiré en acabar aquest breu parlament— hi ha potencials, hi ha possibilitats i, doncs, hi ha esperances de futur.

Per il·lustrar la situació hom es pot referir a l'*Enquesta d'Usos Lingüístics a la Catalunya del Nord (EULCN)* feta el 2003 i publicada a inicis del 2004 per la Generalitat de Catalunya (en línia: <<http://www6.gencat.net/>

llengcat/socio/docs/catnord2004.pdf>), una lectura que pot ser complementada per les anàlisis crítiques i unes enquestes complementàries que n'han fet Gentil Puig Moreno i Domènec Bernardo en la nova revista *Aïnes Noves*, publicada el mes de març passat a la Universitat de Perpinyà (en línia: <<http://portalcatal.univ-perp.fr/ainesnoves/index.htm>>).

No es tracta aquí, per a mi, de reprendre aqueixos treballs, ja que les persones que els han dut a terme són evidentment més qualificades que jo per fer-ho i que n'han tret àmpliament i llargament totes les conclusions convenients, sovint correctes, a vegades discutides entre ells.¹ Només utilitzaré aquelles dades directament en relació amb el tema que avui ens ocupa, per tal d'enllestir el debat posterior, i diré a tall de tancament personal d'aquest últim que les baralles de xifres són gairebé i malauradament secundàries: fins i tot duplicant els resultats percentuals o fent revaluacions entre marges d'errors més amplis, en el cas nord-català el desastre és igual de greu!²

La qüestió d'aquest estat de fet lingüístic o sociolingüístic no pot ser de cap manera posada de banda en el marc nord-català, però el plantejament no comprèn aquí, potser més que en cap altra zona catalanoparlant, sinó i tan sols una part de la definició del problema, és a dir que la llengua és el rerefons, sí, i no pas obligatòriament la globalitat, i la identitat catalana aquí dalt no es defineix pas bàsicament per la llengua. Per això el sentiment català hi és molt més viu avui que no ho era fa quinze o vint anys.

Unes dades de base

Avui a la Catalunya del Nord, hi ha poc més de 420.000 habitants, fa vint-i-cinc anys n'hi havia 334.000 i el ritme de la migració —sempre al·lòfona— no para i no parará en els decennis que vénen, ja se sap. Com diu amb una broma de to amarg un company: «Avui un dels problemes per a la llengua aquí és que moren més catalanoparlants que no pas en neixen» i, podria afegir, «que la fàbrica d'aquells catalanoparlants resulta cada vegada més una empresa difícil».

Segons l'*EULCN*, la gent de la Catalunya del Nord que hi ha nascut representa només el 58 % de la població, més d'un 35 % van néixer a França i un 6 % a l'estranger. Aquestes xifres corresponen a una base de realitat que recull més o manco l'INSEE, l'institut d'estadístiques fran-

1. Per exemple, PUIG MORENO i BERNARDO (2007) retreen a l'*EULCN* l'origen lingüístic dels enquestadors, l'enquesta feta en francès que no permet jutjar com cal els resultats o encara el fet de no tenir gaire en compte la diglòssia.

2. Ara bé, no sé si per tranquil·litzar-nos un xic, podem esmentar el fet que la posició de la llengua catalana en el marc francès és més esperançadora que la de l'occità o el flamenc, en una situació semblant a la del dialecte alsacià —que també està en declivi, però que pot usar de la inversió, si més no confessada oficialment, que es fa per a l'alemany— i en una posició inferior a la del basc o el cors. El català i l'alsacià també treuen profit per a sobreviure dels seus respectius *hinterländer* en molts nivells.

cès (web: <<http://www.insee.fr>>). Però aquesta base demogràfica no representa gaire cosa perquè hi ha gent de dins —i molta— que no és catalanoparlant i gent de fora que ho és —no tant.

Posat això, els números són més brutals pel que fa als resultats de la pregunta «Quina llengua parlàveu a casa vostra quan éreu petit?»: pels naturals de la Catalunya del Nord, el 96,50 % respon que enraonava francès, pels nats a fora, el 93,83 % diu que parlava el francès. Malgrat que el que s'ha pogut retreure a l'*EULCN* (Puig Moreno, 2007), això que interessa és que, tot i que variem artificialment i abusivament d'un 10 o d'un 20 % cap a baix, la situació no deixa de ser impressionant —i la sensació és ben palpable per a qualsevol persona que passeja per la realitat i la quotidianitat nord-catalana. Aquestes xifres són molt més greus que les declaracions del comprendre, parlar, llegir i escriure que l'*EULCN* posa amb uns percentatges, respectivament, de 65,50; 37,10; 31,40 i 10,60 % i les corregides per l'enquesta complementària d'abast molt més reduït que comptabilitzen tan sols els naturals (Puig Moreno: 2007): 88,50; 65,50; 47,80 i 17,10 %. Sense entrar en les polèmiques d'estadístiques sociolingüístiques sobre les declaracions d'intenció i les reals, si la veritat balla entremig d'aquesta forquilla, no me cansaré de repetir-ho, no deixa de ser inquietant. La batalla dels detalls —aquí és un abús voluntari de llengua— entre experts finalment aboca al mateix estat de fet.

L'ús intergeneracional és una part sovint significativa o simptomàtica de l'ús interpersonal. El canvi important intervé aquí a l'entorn de la Segona Guerra Mundial. He canviat voluntàriament l'ordre de generació que correspon més a la realitat de la composició demogràfica d'inicis del segle XXI i he introduït una variable més en considerar quatre generacions en comptes de tres.

Els besavis (generació 4) de la generació més jove d'avui (0-20 anys: gen. 1) malgrat l'ambient diglòssic i la voluntat d'escolarització en francès, va transmetre en bona part el català (directament o no, voluntàriament o no, passivament o no) als seus fills (gen. 3) però aquests avis d'avui (gen. 3), nascuts molt sovint pels volts o després d'aquell conflicte major, no van fer igual amb la generació dels pares d'avui (gen. 2).

En l'*EULCN*, la llengua parlada de fet entre els mateixos besavis dóna el català com a llengua dels besavis materns al 49,80 %, i dels besavis paterns al 42,30 %. Els besavis que parlaven francès eren el 34,40 %.

Passem unes generacions

La llengua parlada entre els besavis (gen. 4) i els seus néts (gen. 2) cau al 26,60 % en el cas besavis materns-néts i al 15,50 %, en el cas besavis paterns-néts.³

3. Paga la pena recordar que la diferència es podria explicar per la importància de la llengua materna en el sentit primer de la paraula: la llengua transmesa per la mare. PUIG MORENO apunta que els nord-catalans eren més apresos en francès que les nord-catalanes: no hi estic totalment d'acord; en particular per les experiències viscudes i familiars. Per exemple, se sap perfectament que en un context en què una part (poc estudiada

La llengua parlada entre els avis actuals, és a dir, la gent d'entre cinquanta i seixanta-cinc anys segons les corbes demogràfiques, és el català en un 28,60 %, mentre que la llengua parlada entre aquesta generació 3 i els seus fills de la generació 2 cau dramàticament al 4 %. Una dada que s'hauria de contrastar molt més amb la declaració del 65 % de la gent que diu saber o parlar català, tal com ho subratlla justament Puig Moreno (2007).

Tres remarques de transició:

— La ruptura de transmissió se situa entre la generació 3 i 2 pels volts dels anys 1960-1970; en sóc el perfecte exemple.

— La transmissió avui és molt compromesa; si més no, ben poc assegurada. Ara bé, aquesta remarca s'hauria de matisar —i aquí no en tinc el temps ni l'espai— perquè amb el detall dels diversos models i factors, la «transmissió-recuperació» és viva, encara que feble.

— L'abandó de la transmissió és contradictòria amb el «desig de llengua» expressat amb força en les diverses enquestes d'abast petit o gran, dutes a terme des de fa un quart de segle: ja en parlaré al final. La dita contradicció, però, no deixa de ser lògica, ja que si bé és vist com a important el fet de transmetre tant aquell patrimoni com aquell plus, els uns no el poden garantir per ells mateixos als altres: el desig no es fa amb esforç. Com si la responsabilitat de l'objecte llengua es deixés a altres, per procuració.

En un marc fora de la família, els naturals de la Catalunya del Nord declaren usar el català amb els amics en un 19,10 %, una cosa sempre estranya amb aquell 65,50 % que diu que sap o parla català. Amb els amics que diuen parlar català, el percentatge d'ús interpersonal s'apuja al 26 %; d'un altre costat, amb els amics francòfons, el català no s'usa mai (0,50 %).

Fora d'aquest àmbits, en el domini públic o administratiu, la llengua és el francès, tret de casos no escassos en què el metge, el forner, el lampista, el treballador, etc. sempre ha tingut una relació laboral en català. És per aquesta raó que fins fa poc els nord-catalans, amos i col·legues de treball, han parlat en majoria en català amb els immigrants castellanoparlants (andalusos sobretot): el català era la llengua de la feina, si més no de la major part dels sectors primari i secundari i d'una part significativa del terciari. Era, a més a més, és clar en molts casos, la llengua de l'amo —d'una banda, qui pagava, manava i d'una altra, aquest pensava fer-se comprendre més bé amb un idioma que li pareixia més pròxim.

Amb això, les normes de funcionament de la llengua queden reduïdes a poca cosa. Dit de manera directa, la llengua de comunicació és avui el francès, tret per als catalanoparlants de sempre entre ells. Hom en pot destacar tres grans grups:

fins ara des del punt de vista de les xifres) dels homes joves marxava a França endins a cursar estudis i a trobar feina, a les dones o joves se'ls ensenyava i parlava més el francès, perquè així es multiplicaven les possibilitats d'inserció social i sobretot matrimonial.

— Persones grans de més seixanta-cinc anys: gent que parla el català en la variant local o no, de manera natural, oral i transmesa pels pares.

— Persones de la resta dels Països Catalans que sempre han usat el català entre elles, joves o velles: gent vinguda per la feina, exiliats del 1939, etc.

— Persones militants de la llengua: avui susciten l'admiració de bona part de la gent catalanoparlant passiva i provoquen la nostàlgia d'una edat perduda.

Més els gitanos, de qui parlaré més endavant.

L'ús interpersonal dels esmentats varia òbviament segons els contextos: la primera categoria passa molt fàcilment al francès, perquè ha viscut la pujada del francès com a llengua d'ascens social i de comunicació amb la resta de l'Estat i de tot allò que té com representació (administracions, serveis, etc.). Per aquestes raons i encara l'educació, la migració, la immersió cada vegada més forta i el tall real amb la resta de zones catalanoparlants especialment sota el franquisme, unes primeres generacions nascudes a la primera meitat del segle XX han parlat francès als fills a partir sobretot del final dels anys cinquanta i en un context evident de total diglòssia. La variant rossellonesa hi és veritablement dominant: és l'últim reducte dialectòfon —amb tot el ventall de criteris que caldria posar darrere de «dialecte», sobretot al segle XX. Per tant, el català a la Catalunya del Nord és cosa d'aquella generació dels besavis.

La «gent del sud» viu diferentment: la seua llengua és vista com a altra, com un «català espanyol», perquè per a un nord-català ciutadà francès en té l'entonació i un cert nombre de lèxics diferents. La seua vida pot ser catalanoparlant en el mateix volum de producció, però la relació amb altri pot ser diferent, perquè no s'hi considera tant el complex del «francès província» com en el primer grup. Ara bé, molts també han usat i continuen usant el francès tant amb els seus descendents com amb els nord-catalans catalanoparlants, seguint de manera clàssica —i no se'ls ha de llançar cap pedra!— el model de promoció social i integració a França dels mateixos indígenes.

El tercer és el més divers dels conjunts: militants de tota mena, de qualsevol origen o edat, en el qual s'hi poden comptar els nous, convençuts de la utilitat de la llengua catalana, o de la necessitat d'integració per les coses culturals del país que han triat o aquells encara que, veient els esforços de la militància per produir un ensenyament de qualitat, hi inscriu els seus fills per ingressar en una «elit» somiada. Aquest grup és avui el motor de la llengua i manté part de les esperances, però què es pot fer en una situació atomitzada o quan es troben sols en un poble o aïllats en el món perpinyanenc?

Més el sempitern «gueto» lingüístic dels gitanos —me caldria usar «call», ja que s'estan realment sobre el lloc de l'antic call—, molt impermeable, per altres raons d'automarginació i discriminació. I compte amb els clixés! Dit això, s'ha de prestar atenció al fet que cada cop més amb la pressió creixent del francès, es veuen nins d'origen gitano que parlen majoritàriament francès, tot i tenir els pares molt majoritàriament catalanoparlants.

Les relacions lingüístiques entre els tres grups són evidents —potser no tant amb els gitans—, sobretot avui en un context que sembla voler portar cap a un final d'autoodi o definir-se com una assumpció més o manco conscient del trauma del canvi de llengua. Ara bé, aquelles interrelacions no són pas simples com ara entre una «padrina» que no gosa parlar a la seua néta que va a una escola catalana o que sap unes cosetes proveïdes per hores d'intervinents en català i aquesta mateixa joveneta que sent el parlar de l'àvia prou diferent; per exemple, encara entre uns olotins vistos com a estrangers des de sempre i uns perpinyanencs a qui ara agrada de xerrar un xic la llengua; o encara entre uns pares conscients de fer estudiar el català als fills per recordar allò d'abans amb l'esperança de fer-ne quelcom en el futur. Tot això en un món de relacions lingüístiques fonamentalment francòfones en més del 95 % que mira la situació, s'ha de destacar, no pas amb tant menyspreu, però potser encara amb un poc de condescendència típicament francesa i, és clar, en el millor dels casos amb interès. I això sense comptar la gent totalment aliena al món en el qual li ha tocat viure (ciutadans estrangers, forasters que viuen autàrquicament, etc.). Es veu nítidament que la societat de la Catalunya del Nord és força compartimentada, fragmentada, aïllada entre els seus diversos components, i aquesta situació social genera una situació lingüística —i viceversa.

És més, sovint les ocasions han estat perdudes: els talls de generació són difícils de tapar, perquè responen o s'afegeixen a altres mancances (allò, per exemple, de la comunicació entre gent de 15-20 anys / gen. 2 i gent de més de 65 anys / gen. 4), les discussions sobre el model de llengua han propiciat l'aïllament dels grups: els locals naturalment conservadors del dialecte, però que no han transmès, i els forasters o nous locutors més inclinats, de manera conscient o no, cap a un estàndard —i no m'estendré pas gaire per no enrabiar els pocs que queden sobre les baralles per aconseguir els llocs de poder de la cultura catalana, que en molts moments, potser no tant i no tants ara, han desanimat els locutors.

Per tots aquests motius, ja ho he dit, la llengua de la comunicació amb l'altre és el francès, i només es podria canviar si se sabés al cap d'un moment que el català és conegut de manera segura per aquell altre. Es reconeix, doncs, qualcú de la colla, de la comunitat de naturals ampliada, de fora, que sap parlar català. Ara bé, per al grup de locutors de sempre, el canvi no és pas automàtic, perquè un catalanoparlant normal pot provocar el complex de no dominar correctament la llengua i, en aquest cas, aquell es reté de continuar parlant en català (cas dels botiguers, dels empresaris, de les persones a qui es demana pel carrer una informació per part dels turistes o compradors del sud de l'Albera, etc.). Si la consciència del propi domini de la llengua és pèssima, se segueix el diàleg en francès o es passa a una llengua franca a la qual s'atorga rang superior, l'espanyol, après per molts a l'escola. En aquest cas, l'interlocutor comprendrà les faltes, cosa que no seria el cas en català, per una gent que serà vista com a catalana.

Quan la pressió del sud és forta, l'esforç es fa i això potser és una de les solucions, en tot cas una via per explorar: vegeu el cas de la Cerdanya, on fins i tot les empreses o els bancs locals fan esforços.

Potser cal reconèixer entre tots que la inhibició i la manca de lleialtat lingüística que demostren els parlants del sud al moment de passar les fronteres de la «Catalunya autònoma espanyola» —les administratives com les dels mitjans de comunicació o encara les mentals— és flagrant: les reivindicacions i les declaracions de sobirania lingüística afluïxen i la gosadia minva quan es passa la ratlla a Puigcerdà o a la Jonquera —igual d'altra banda que en franquejar la Sénia o anar més enllà d'Almacelles o Alcarràs... Un exemple més de la supeditació de tota mena assumida entre els catalanoparlants i de l'èxit dels que ens han dirigit la història.

Tornant al nord l'Albera, s'ha de notar que el grup dit militant actua, tanmateix, com a prova: l'aposta —seriosa, però és una jugada— és posar a prova el català en moltes situacions, una actuació que pot generar el conflicte, un conflicte que no existiria de manera tan forta amb uns «estrangers del sud», uns «catalans»; és a dir, de Catalunya, com si aquí no fos la Catalunya real. Tenen el dret lingüístic els del sud, però no els del nord, aquests saben el francès que és llengua de comunicació normal i natural i, doncs, l'han de parlar. Se'n desprèn que el sud de l'Albera pot i ha d'ajudar el nord: el paper i el repte són importants i vitals, sense que jo estigui dient aquí que el sud sigui responsable d'allò que passi al nord. Només és una qüestió de voluntat d'actuació, en un període dolent, però totalment obert a aquestes potencialitats i oportunitats.

Reflexions per a actuacions de futur

Ara bé, després de la pluja, sempre es pot esperar que arribi el bon temps.

Malgrat aquell possible o tangible pessimisme, pel que fa al futur del català a la Catalunya del Nord, ara pot venir el moment de l'esperança que amb molta gent no puc deixar de tenir, el temps de la voluntat, de la bona voluntat que no puc deixar de reivindicar. Aquest ara per ara s'anomena el *temps de la catalanitat*, de la catalanitat retrobada, com un primer pas en el sentit contrari de la inexorable davallada de l'ús lingüístic.

Una primera reflexió seria que si bé mai no s'ha parlat tan poc *en* català, doncs mai com ara no s'ha parlat tant *del* català, mai no se l'ha estudiat tant a l'escola i mai no hi ha hagut tanta preocupació per la llengua en la major part dels estaments polítics, dels àmbits socials i, en menor part, dels rams econòmics de la Catalunya del Nord. Vivim un excel·lent moment d'acceptació, d'assumpció i de reivindicació social, més ben dit potser cívica. Tothom es vol defensor, coneixedor de la llengua i de la cultura catalana; seria molt mal vist, gairebé políticament incorrecte de dir-ne mal o de mostrar-s'hi en oposició, tot i que òbviament fins i tot per a aquells qui en parlen, costa moltíssim de parlar-la. Hi ha, doncs, demanda social, hi ha demanda del món de l'ensenyament (docents i administradors, si se'ls creu) i dels pares per tal de crear noves bases, fins i tot per parlar de recuperar la variant dita rossellonesa —una manera d'ocupar un espai bastant deixat per la militància històrica i de

recuperar una part encara locutora de la població autòctona. Fins i tot, hi ha un inici tímid, però real, de voluntat política, cosa que mai s'havia vist en l'època contemporània.

Aquí rau certament el major problema de l'ús interpersonal del català.

Ja he suggerit que sembla que ens encaminem cap a un final d'autoodi lingüístic, si més no en paraules i menys en actes. D'alguna manera va ser el «dialecte rossellonès» que va servir durant un temps contemporani de boc expiatori, ja que recordava abusivament el passat, el rural i el folklore: ara ja no tant. El català que es vol, que té les preferències és «el de la tele» perquè la Catalunya de més al sud del Pertús és de moda, tant Girona com Barcelona, i la catalanitat s'expressa per tot arreu, però al nord ho fa la major part del temps en francès. La identitat catalana és més forta que mai, amb tots els matisos de la seua defensa. La catalanitat és prestigi, que sigui realitat o no, però en tot cas per fugir de la grisor conjuntural de França: un actitud típica dels catalans esdevinguts del nord, gent de frontera...

Fer el salt a la llengua és l'últim esforç que ara per ara no es fa pas! Perquè llavors el català és sentit com una llengua que s'ha d'aprendre/reaprendre; es planteja a més el model de llengua a fer servir per no desentonar (oposició estàndard/variant) i de fet ara s'ha creat una mena de complex d'inferioritat no confessat, però real, quan s'investiga el nord-català de base.

De retruc, es deixa el terreny i, per tant, la batalla de la llengua al Principat, alabat i somiat, que deté el timó per conduir cap a la salvació. I doncs, queda per guanyar la catalanitat lingüística, la prova del foc més difícil.

Unes quantes possibles solucions proposades a tall de conclusió provisional d'inicis del segle XXI:

— Assentar encara més fort l'*ensenyament*, tenint en compte, per no dir jugant amb, les declaracions dels pares. Evidentment que una part important de la clau rau en un ensenyament generalitzat per a tots els joves, però els ensenyants —que sovint han estat motors— no poden portar ni han de portar la responsabilitat de tot. Sobresurt aquí la realitat de la voluntat política local o estatal i la manca de pressió social, malgrat les dites declaracions.

— Assentar *a partir d'aquí* més fortament les *experiències en curs*, perquè poden trontollar ràpidament quan certes coses fràgils com aquestes a vegades només s'aguanten gràcies a poca gent o poques coses (ensenyament). Mantenir el tòpic de no abaixar la guàrdia!

— Desenvolupar el sector dels *mitjans de comunicació*, que ja ha fet molt per la llengua aquí dalt: TV3 n'és la figura de proa indefugible, en haver passat a ser «l'orgull nacional». Però això també pot perillar ràpidament amb les transformacions recents que s'hi senten, com l'entrada del digital i l'espanyolització dels continguts!

— Reactivar encara el que pot ser-ho de la *relació amb els locutors naturals locals avui arraconats* i la resta de la població i fer-los entendre el patrimoni que tenen. Sobretot si així —i potser abusivament, us ho concedeixo— es pot interpretar aquell 68 % de la gent

enquestada en l'EULCN que pensa parlar una mateixa llengua al nord i al sud de l'Albera (paper de TV3 bàsic i llengua catalana estàndard molt assumida).

— Desenvolupar més *relacions* de tot tipus amb la resta de les *zones catalanoparlants*, en el respecte de la trajectòria de cada un. Un altre tòpic que sempre s'ha de conrear, recordant el paper que el cor de la catalanofonia hi té de fer, evidentment amb traça i diplomàcia, però de manera ben realista!

— Mirar de prop allò que passa a la Cerdanya, *banc de proves*, però compte amb la percepció de la invasió.

— Treballar més profundament encara el *desig de llengua*, esmentat de passada més amunt. L'EULCN recull que, a la pregunta «Tothom hauria de parlar català a la Catalunya del Nord?», un 47,60 % hi està d'acord, contra un 46 % (per al francès, òbviament, tothom és a favor en un 87,20 %). Les mitjanes entre naturals i no nadius dels desitjos són: el 57,90 % de parlar català, el 45,30 % d'aprendre'l, i el 62,90 % que els fills l'aprenguin.

Hi ha, però i per descomptat, un espai entre el desig de llengua o la tòpica declaració d'intenció lingüística i la realitat dels fets i dels actes. Quan la situació social —o si més no l'obertura d'esprit— és *mínimament* bona, tal com ho és ara, ja és difícil de canviar els costums lingüístics mitjançant un esforç innecessari. Si hi afegim el greu prejudici de la manca actual de mestres, malgrat la demanda i els esforços per ara lloables de l'administració francesa, hom pot imaginar l'amplitud del camí que s'ha de recórrer.

Més:

- fer una carta de la normalització lingüística,
- desenvolupar el puntal que pot ser la creació literària i artística,
- incitar el món empresarial i empènyer-lo en allò que ha començat tímidament,
- jugar a fons, però pragmàticament, la carta de l'esport, espai participatiu multitudinari ben conegut (USAP, Dragons).

Política i demografia són, per a mi, els dos factors i els dos motors que s'han de tenir en compte a l'hora de fer una *Realpolitik* de la llengua: aquí dalt, la societat és potser encara més complexa que en la resta dels Països Catalans, per raons històriques més particulars. Si l'acció de la primera sobre la segona és prou voluntària, es pot avançar; si la pressió de la segona sobre la primera és prou forta, es pot progressar; ara bé, tot això pot funcionar també per desgràcia en contra del català, com de fet ha passat fins ara, però no tot és definitiu a la història, sobretot si política i demografia interactuen en sentits diversos. Això és el que cal vigilar.